

датирующего материала; 1 – Белополье, 2 – Компанийцы, 3 – Глубокое, 4 – Тимченки, 5 – Соколово 1, 6 – Лихачевка, 7 – Халимоновка, 8 – Саржин Яр, 9 – Малая Даниловка, 10 – Старые Валки, 11 – Огульцы, 12 – Бараново 1, 13 – Войтенки 1, 14 – Головино 1, 15 – Печиевка, 16 – Снежки, 17 – Липцы, 18 – Новые Санжары, 19 – Келеберд, 20 – Чугуев, 21 – Терны, 22 – Лубны, 23 – Пирятни, 24 – Колонтаев, 25 – Шишаки, 26 – Старый Орлик, 27 – Миргород, 28 – Коровинцы, 29 – Перекоп, 30 – Верхний Салтов, 31 – Великая Рублевка, 32 – Нехвороца, 33 – Караван, 34 – Печенеги, 35 – Коломак, 36 – Гайдары, 37 – Одноробовка.

Шпорт Г. М.

ФОРМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТОБОЛО-ІРТИШЬСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Запропонована стаття є продовженням серії публікацій, присвячених українцям-аграріям східної діаспори¹ і висвітлює форми користування земельними угіддями – основним засобом існування селянського господарства.

Установлення тієї чи іншої конкретної форми користування надільною землею залежало від багатьох чинників. Вибір визначала традиція, принесена з батьківщини, та склад села, тобто общинники чи подвірники, тому що “при різнохарактерности населения в одном и том же поселке трудно устроить какой бы то ни было хороший порядок пользования землей в силу различия привычек и навыков его обитателей”², і, звичайно, економічна спроможність новоселів. Певну і немаловажну роль відігравав також наявний земельний фонд, придатний для хліборобства.

Виявлені матеріали свідчать про побутування в українських переселенців займанщини, особливо у 80-ті – першій половині 90-х рр. ХІХ ст.³ Займанщина була зафіксована у харків’ян – мешканців сіл Лебединське, Ново-Олександрівське та Миколаївське Тарського округу Тобольської губернії, “... хотя на родине они делили землю по ревизским душам или на наличные”⁴, у киян із села Ново-Рождественського (37 господарств), у селах

Покровське та Андріївське Тюкалінського округу, де основний контингент склали українці, вихідці з Курської губернії⁵. П. В. Халютін відзначав наявність “захватной форми по отношению к пашне” у новоселів сіл Львівського (проживали переважно кияни, чернігівці, полтавчани), Ольгінського (склад жителів: чернігівці, харків’яни, полтавчани), Єрмолівського (катеринославці, полтавчани, чернігівці, херсонці)⁶, розташованих у Покровській волості Тюкалінського округу Тобольської губернії.

Маємо всі підстави розглядати займанщину як основу приватного землеволодіння в Сибірі. Суть її полягала у майже необмеженому праві селянина вибирати для свого користування будь-яку земельну площу відповідно до своїх господарчих можливостей. Зживши себе у європейській частині Росії, займанщина збереглась у Сибірі, проіснувавши там місцями до 1920-х рр.

Там, де не було земельної тісноти, займанщина могла поєднуватися з общиною. Так, наприклад, подібний “зв’язок” знаходимо у чернігівських переселенців, де “...большая часть пахотной земли ввиду небольшого населения (10 господарств) и большой площади участка находилась в заимочном пользовании, а ближние полосы – под деревней, делились на души”⁷.

Цікавими для дослідника є визначення етнофорами поняття “займанщина”: 1) “це хутір багатих, де проживало декілька сімей”⁸; 2) “це житло на своїй віддаленій землі, де влітку працюють, тримають скотину”⁹; 3) “заїмки були тільки у росіян-старожилів, наприклад, у Телегіна, Медведева, Чернова, Ремонтеева із села Глінкіна”¹⁰.

Не тільки орна земля, але й ліс, сінокісні угіддя могли знаходитись у заїмочному користуванні, як це було, наприклад, у селах Ново-Олександрівському та Миколаївському Сідельниківській волості Тарського округу, селі Ново-Рождественському Такмицької волості та селі Покровському Серебрянській волості Тюкалінського округу Тобольської губернії, або у вільному – у селах Лебединському Сідельниківській волості Тарського округу, Смородинівському Аромашевській волості Ішимського округу, Потанінському Сироп’ятської волості Тюкалінського округу Тобольської губернії¹¹.

Побутувала в українців-новоселів Тоболо-Іртишського межиріччя і вільна форма користування землею (майже одночасно із займанщиною). Орали, “где кому вздумається”, незалежно від того, були це землі Ішимського округу¹², Тарського¹³ чи Тюкалінського¹⁴.

Вільне користування, будучи проміжною формою між заїмочним та “подушним”, базувалось на “трудоному началі”, але на відміну від першого – без комбінації цього принципу з початковою займанщиною та давністю. При цьому недостатньо було просто зайняти ділянку: селянин одержував право на землю лише з того моменту, коли він дійсно починав її обробляти і зберігав землю поки, доки працював на ній, а у багатоземельних селах – навіть деякий час після переведення ниви у переліг. Потім земля ставала вільною, і її знову міг зайняти і розорати інший господар.

У подальшому заїмка (займанщина) та вільна форма користування земельними угіддями поступаються місцем общинній. “Земледелие – заимочное, – повідомлялось у “Материалах ...”, – в Сибири все склоняются в пользу общинного землепользования”, “думают установить общинное пользование землей”, “собираются переделить землю на наличные души”¹⁵. Підкреслюючи універсальність цього явища, В. В. Кир’яков пише: “В таком переходном состоянии – от заимочной до общинной или подворной формы землепользования и находится в настоящее время в Сибири землепользование. В рамках этих форм ... имеют место немало переходных форм”¹⁶. Особливо утворення таких змішаних типів було характерне для тих сіл, де сумісно проживали общинники і подвірники. Наочною ілюстрацією може служити село Троїцьке Павлівської волості Тюкалінського округу, утворене чернігівськими та мінськими селянами: “...минчанам-подворникам пришлось войти в соглашение с черниговцами, которым, в свою очередь, был знаком только общинный порядок дележа земли; два порядка и две губернии примирились очень характерно: вся пахота и покосы были поделены сначала на 3 длинных полосы: ближнюю, среднюю и дальнюю; затем каждую полосу разбили на десятины и кидали жребий, с какого конца деревни начинать отвод”¹⁷.

Звичайно, вибір обумовлювався конкретними умовами того чи іншого населеного пункту. Так, у селі Миргородському

Покровської волості Тюкалінського округу, яке складалось із подвірників, побутувало подвірне землекористування, хоча у довколишніх селян-старожилів існувала займанщина¹⁸.

Абсолютна перевага на Лівобережній Україні подвірного землекористування позначалась певною мірою і в Західному Сибіру. Наприклад, полтавчани із села Нова Оболонь Куп'янської волості Тюкалінського округу запровадили подвірне землекористування¹⁹. На цю особливість вказував А. А. Свечин, гласний Чернігівського губерньського земського зібрання, відряджений до Сибіру для ознайомлення з постановкою переселенської справи: "...черниговцы держатся привычной им системы подворного владения"²⁰. Зібраний польовий матеріал також підтверджує дане положення: "як розділили при заселенні по дворах, так і жили"²¹, але при поділу землі обов'язково приймали до уваги якість орної землі.

У місцях нового поселення українських селян спостерігався також зворотний перехід від подвірного (общинного) до общинного (подвірного) землекористування. У деяких випадках це спричинялось поганою якістю земельних угідь, в інших – враховувались інтереси усіх новоселів, які проживали у даному селі. Так, наприклад, у селі Ольшанському полтавчани виступали проти подвірного поділу через рябопілля ("пестрополье"): "один будет сыт, а другой втекай, куда угодно", і в селі Полтавка українці-новосели відстоювали общинну форму користування землею, "ібо при подворном владении иной "вік нещасним буде"²². А чернігівці – мешканці села Чернігівки, які володіли на батьківщині землею подвірною, вважали цю форму землекористування найприйнятною на новому місті. Правда, фактично вони до неї не перейшли, тому що "семьям с большим количеством малолеток трудно будет нести повинности, которые при подворной форме будут разложены по земле, т. е., часть земли придется таким семьям сдавать в аренду и, таким образом, будут платить повинности не соразмерно с количеством распаханной ими земли"²³. Миргородці, які володіли в Україні подвірними наділами, на сибірській землі у селі Нікольському Єланської волості Тюкалінського округу "... стояли за общинный порядок при правильных долгосрочных дележах"²⁴. "Хотя киевляне в России

владели землею подворно, – читаємо у “Матеріалах ...”, – по общинний порядок, к которому они начали приглядываться, им нравятся, и на сходе они будут стоять за него”²⁵. У тій місцевості, де селилися вихідці з Харківської губернії, переважало общинне землекористування²⁶, хоча в окремих селах ця форма “не зустрічала більшого сочувствия, так как работай, не покладая рук, а в результате переделов земли достанется другому”²⁷.

Проте домінувала якраз общинна форма землекористування, яка згодом (кінець 90-х рр. XIX – початок XX ст.) замінила заїмку (займанщину) та вільну форму. Ми знаходимо її і в Тюкалінському окрузі²⁸ – давньому центрі колонізації українського селянства, і в Тарськ²⁹, і в Курганськ³⁰. Чим це обумовлювалось? Справа в тім, що власником усіх земель в Сибіру була держава. Їй належало право розпоряджатися землею, а право володіння та користування мали не окремі селяни, а сільські общини. Але це не означало, що селяни розпоряджались землею як своєю власністю. Дійсно, факт володіння або розпорядження землею сам по собі ще не є приватною власністю на неї. Право приватної власності означає не тільки акт володіння, а й юридичне закріплення його державними законами.

Таке закріплення існувало тільки стосовно казенного (державного), а не селянського землеволодіння в Сибіру. Згідно законів від 23 травня 1896 р. і від

4 червня 1898 р. земля відводилась у постійне користування “сельским обществам из расчета по 15 десятин на наличную мужскую душу”. Крім 15 десятин (ця “норма” підтверджується і зібраними польовими матеріалами³¹), респонденти називали 10 дес.³², 12 дес.³³, 13 дес.³⁴ Вдова також одержувала землю, якщо була головою родини³⁵.

Законодавство зберігало землевідведення попередніх років. “Надмірна” земля відрізалась, крім угідь постійного користування, які зберігались понад душевої норми, але за умови згоди мешканців того чи іншого села протягом трьох років доприселити на цю ділянку інших переселенців (при відсутності державної потреби у цій землі).

Терміни переділу орної землі були різні, інколи навіть щорічні, як наприклад, у чернігівців – мешканців села Чернігівки³⁶. При переділі зважали на два суттєві фактори: відстань наділу до села та його природну родючість. За першою

ознакою земля поділялась на ближню, середню, дальню (практикувалось і двомірне розмежування: ближні землі та дальні³⁷). Інколи дальньою називали землю, залишену в оренду на батьківщині, а ближньою – ділянку, одержану в Сибіру³⁸. Також дальньою землею міг називатися польовий наділ, тоді як город – ближньою³⁹. В залежності від наявного придатного для хліборобства фонду земля могла поділялась, згідно свідчень респондентів, і на такі три поля: одне “поле” – город, тобто поряд з хатою, друге – за селом, а третє – за 10-13 верст від села⁴⁰. “За кілька днів до переділу землі, – розповідала нам С. Федорченко, – на сход збиралися всі домогосподарі. Вони тягнули жереб, бо вся земля була поділена на три частини: перша, друга та третя рука”⁴¹. Могли, як стверджують наші етнофори, землю одержувати і “по порядку” – кому яка дістанеться, тобто без жеребу⁴². Зауважимо, що “сход” у більшості випадків приймав рішення не механічно, а прагнув до одностайності, складні питання обговорювались багаторазово, подовгу. Траплялось, що при розмежуванні орної землі “... малороссам отводился в поле особый угол, по количеству душ, а великороссы получали свой отдельный участок”⁴³.

Общинна форма користування поширювалась також і на сінокісні та лісні угіддя. “Сенокосы делят ежегодно на глаз, лес разделен навечно по душам”, – читаємо у “Материалах ...”, “сенокос ежегодно делят по числу наличных душ, но при этом не придерживаются точных измерений”, “сенокосы делятся по душам”⁴⁴.

Висока цінність угідь звичайно призводила до запровадження тривалих строків переділів, низька якість, навпаки – до щорічних. Всі ці заходи влади були спрямовані на звуження власницьких прав селян на землю. Таким способом втілювався в життя загальний курс уряду на збереження та насаджування у Сибірському краї общини, на стримування елементів фермерського буржуазного розвитку (до столипінської аграрної реформи).

Сільська община була по-своєму раціональною соціальною і господарчою одиницею, особливо на новому місці. Важливо не забувати про таку специфіку селянського господарства: заможне хазяйство могло наступного дня стати бідним і навпаки.

Ця обставина спонукала більшість новоселів-українців (і не тільки вихідців із українських губерній) триматись за общину, навіть не уявляючи свого існування без неї.

Принципи общинного життя улаштовували українських новоселів. Недоліки общини як соціальної організації (традиціоналізм – орієнтація на старовину як взірець, стримування ініціативи і мобільності, перевага інтересів общини над інтересами окремих сімей, неспроможність забезпечити відносно високий життєвий рівень) урівноважувались такими її позитивними функціями – *господарчою* (зрівняльний розподіл землі, регулювання її використання, організація праці общинників), *інтегративно-захисною* (об'єднання селян у згуртований колектив і відстоювання інтересів общини перед іншими общинами, установами, державою), *комунікативною* (підтримування відносин з місцевою, волосною, повітовою, губернською, світською та церковною владою), *кооперативно-доброчинною* (взаємодопомога та співпраця, надання продовольчої допомоги на випадок неврожаю, матеріальна підтримка бідних, догляд за сиротами, хворими та самотніми літніми людьми, утримання шкіл, лікарень тощо). При круговій поруці більш спроможні общинники сплачували недоїмки нужденних, рятуючи їх від остаточного розорення.

Влада в общині – виборні – також не була відчужена від рядових членів і носила колективний характер. Виборних вибирали на сході (сход – це зібрання всіх чоловіків – голів родин; жінки, молодь та чоловіки, у котрих не було свого самостійного господарства, не мали права брати участь у сході). Виборні періодично переобирались, тобто мирські, громадські посади не закріплювались за ними надовго: в общині були трирічні, однорічні та піврічні посади. Виборні не мали ніяких істотних привілеїв (не звільнялись від сплати податків та повинностей, крім натуральних) і продовжували виконувати всю селянську роботу. Вони постійно знаходились під контролем громадської думки односельців, а у випадку зловживання владою – і під загрозою розправи.

Інакше кажучи, виборні не стали над общиною, як планував уряд, а діяли під її наглядом. Тому община не влаштовувала заможних українських новоселів, перешкоджаючи нагромадженню

багатства, і тих селян, котрі прагнули розірвати стосунки із общиною. Через це в період столипінської аграрної реформи із общини виходили якраз ці дві полюсні групи – багаті та бідняки – вже на новій батьківщині – у Сибіру.

Таким чином, впродовж кінця XIX – початку XX ст. в українців-новоселів Тоболо-Іртишського межиріччя побутували замінуючі одна одну (інколи – співіснували) наступні форми землекористування: “заїмочна” (займанщина), вільна, подвірна та общинна. Остання форма явно домінувала, особливо на початку XX ст. Цей процес супроводжувався наявністю перехідних форм. Вибір обумовлювався сукупністю факторів. Було б помилкою віддати перевагу тому чи іншому чиннику. На новій батьківщині – у Сибіру – навіть традиційні форми землекористування проявляли себе по-різному у кожному конкретному випадку. Безперечно, дослідження форм землекористування допоможе краще зрозуміти особливості господарської діяльності, матеріальної культури та побуту українського населення Західносибірського краю.

Примітки

¹ *Шпорт А. М.* Украинцы в Западной Сибири (Тоболо-Иртышское междуречье) //Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 594. Історія. – Вип. 35. – С. 234 – 246; *Шпорт Г. М.* Форми поселення, садиба та житло українців Тоболо-Іртишського межиріччя наприкінці XIX – початку XX ст. //Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2006. – № 728. Історія – Вип. 38. – С. 292 – 302.

² *Купчинов В. М.* Краткий отчет по командировке в места колонизации Сибири члена Харьковской губернской земской управы В. М. Купчинова в 1909 г. – Х., 1909. – С. 30.

³ *Материалы для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии.* – Тобольск, 1898. – Вып. 1. – С. 2, 29, 97, 158, 162, 173, 176, 317 (далі - *Материалы для изучения быта переселенцев, ...* Вып. 1.).

⁴ *Материалы для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии за 15 лет (с конца 70-х годов по 1893 год).* – М., 1895. – Т. 1. – С. 91, 94, 101 (далі – *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I.).

⁵ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 123, 401, 429.

- ⁶ Халютин П. В. Переселенцы Тюкалинского уезда Тобольской губернии. – СПб., 1902. – С. 10, 50, 73.
- ⁷ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 253.
- ⁸ *Полкові матеріали автора* (далі – ПМА), 1983. – Зошит 2. – С. 26, 28.
- ⁹ ПМА, 1984. – Зош. 3. – С. 15; зош. 4. – С. 7, 11.
- ¹⁰ ПМА, 1984. – Зош. 4. – С. 7.
- ¹¹ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 91, 253, 458.
- ¹² *Российский государственный исторический архив.* – Ф. 1273. – Оп. 1. – Д. 360. – Л. 108.
- ¹³ *Российский государственный исторический архив.* – Ф. 1273. – Оп. 1. – Д. 360. – Л. 148.
- ¹⁴ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...* Вып. 1. – С. 146, 181, 198, 204, 215, 223, 238, 246, 253, 272, 288.
- ¹⁵ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 91, 94, 429.
- ¹⁶ Киряков В. В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (В связи с историей заселения Сибири). – М., 1902. – С. 254.
- ¹⁷ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 300.
- ¹⁸ Халютин П. В. Указ. раб. – С. 37.
- ¹⁹ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 407.
- ²⁰ Свечин А. А. Отчет о командировке в Сибирь для ознакомления с постановкой переселенческого дела гласного Черниговского губернского земского собрания А. А. Свечина. – СПб., 1910. – С. 25.
- ²¹ ПМА, 1984. – Зош. 1. – С. 5, 9, 10, 14; 1985. – Зош. 2. – С. 11, 23, 35, зош. 3. – С. 15, 18, 27; зош. 4. – С. 7.
- ²² *Сибирские вопросы.* – 1908. – № 37. – С. 11.
- ²³ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 105.
- ²⁴ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 466.
- ²⁵ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 125.
- ²⁶ *Переселения крестьян Харьковской губернии.* – Х., 1911. – Вып. V. Переселенцы Харьковской губернии в местах колонизации: по данным сибирских добровольных корреспондентов. – С. 62.
- ²⁷ *Переселения крестьян Харьковской губернии.* – Х., 1911. – Вып. V. Переселенцы Харьковской губернии в местах колонизации: по данным сибирских добровольных корреспондентов. – С. 63.
- ²⁸ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 331, 334, 339, 458, 492-493, 516; *Материалы для изучения быта переселенцев, ...* Вып. 1. – С. 242, 257, 265, 300, 308, 312.
- ²⁹ *Материалы для изучения быта переселенцев, ...*Т. I. – С. 94, 105.

- ³⁰ *Матеріали для изучения быта переселенцев, ...Т. I. – С. 150, 185, 198.*
- ³¹ *ПМА, 1984. – Зош. 1. – С. 1, 2, 9; зош. 2. – С. 2, 12, 29; зош. 3. – С. 10, 14.*
- ³² *ПМА, 1985. – Зош. 1. – С. 34; зош. 2. – С. 1, 7, 33; зош. 4. – С. 16.*
- ³³ *ПМА, 1983. – Зош. 1. – С. 7, 14, 16; зош. 2. – С. 2, 25, 26; зош. 3. – С. 4, 8; зош. 4. – С. 7, 11.*
- ³⁴ *ПМА, 1984. – Зош. 3. – С. 1, 10.*
- ³⁵ *ПМА, 1985. – Зош. 2. – С. 15, 26; зош. 4. – С. 7, 20, 23.*
- ³⁶ *Матеріали для изучения быта переселенцев, ...Т. I. – С. 106.*
- ³⁷ *ПМА, 1983. – Зош. 1. – С. 22, 26; зош. 2. – С. 20, 22; зош. 3. – С. 15, 19; зош. 4. – С. 7.*
- ³⁸ *ПМА, 1983. – Зош. 1 – С. 22; зош. 2. – С. 22; зош. 4. – С. 7.*
- ³⁹ *ПМА, 1985. – Зош. 3. – С. 15.*
- ⁴⁰ *ПМА, 1983. – Зош. 1. – С. 26.*
- ⁴¹ *ПМА, 1983. – Зош. 4. – С. 7.*
- ⁴² *ПМА, 1985. – Зош. 2. – С. 6.*
- ⁴³ *Матеріали для изучения быта переселенцев, ...Т. I. – С. 492 – 493.*
- ⁴⁴ *Матеріали для изучения быта переселенцев, ...Т. I. – С. 106, 331, 429; Матеріали для изучения быта переселенцев, ...Вып. 1. – С. 29, 46, 57, 101, 136, 273, 301, 308, 313; Халютин П.В. Указ. раб. – С. 50, 73.*

Резюме

Шпорт А. М. Формы землепользования украинских переселенцев Тоболо-Иртышского междуречья (конец XIX – начало XX в.)

В центре внимания автора публикации – формы землепользования украинских крестьян-переселенцев, практически не изученные до сих пор отечественными (украинскими) исследователями.

На основе архивных источников, полевых материалов, которые вводятся в научный оборот впервые, дана развернутая картина бытования конкретных форм землепользования украинских новопоселенцев. Особое внимание обращено на наличие переходных форм; прослежена связь традиции с особенностями землепользования в полиэтнических селениях. Выявленный и изученный материал позволяет утверждать, что украинские крестьяне органически вписались не только в этнодемографическую среду Западной Сибири, но и что весьма существенно – в систему производительных сил этого региона.